

پيشه كى

بواری جوړه كانی ته ددهب له رووی تیوری ته ددهبییه وه
كيشه یه كى تیوری زور ټالوز دروست دهكات، چونكه
جوړه كانی ته ددهب خوځی له خویدا بواریكى یه كجار فراوانی
دنیای ته ددهبه. كه دهلیین جوړه كانی ته ددهب، یان
(ژانره كانی ته ددهب، فورمی ته ددهبی جیا، جوړه
ته ددهبییه كان...) هه موویان یه ك مانا و ده لاله ت ددهدن،
مه به سستیش بریتییبه له هه موو ته و ژانرا نه ی ته ددهب كه له
كوڼ و ئیستادا سهربان هه لداوه، یان بریتییبه له و قالبه
هونه ریبه جیا و ازانه ی نووسه ران یو به رجه سسته كړدنې
هه ست و سوز و بیرو باوه رپه كانیان له ناو ده قیكى ته ددهبییدا
به كاریان ده هیتن. هه لبه ته هه موو شتیك به یاسای گوزان
و پهره سندنندا رت ده بی، ته ددهبییش له یاسای گوزان و
پهره سندنن به دهر نییبه، بویه تا ئیستا چه ندین جوړ
(ژانر) له دایك بوون و پاشان به تیپه رپوونی كات
له ناو چوون و جوړی دیکه ی نوئ سهربان هه لداوه،
له كوڼه وهش تانیستا تم گوزان و پهره سندننه ی جوړه كانی
ته ددهب زور لیكولینه وه یان له سه ر كراوه، كه هه ندیكیان
له روانگه ی زانسه تی دیکه وه بوون و هه ندیكى
دیکه شیان هه ر له ناو چوارچیتوه یه كى داخر او ی ده قى
ته ددهبی له م بواریان كولیوه ته وه. ئیمه لیته دا بابه ته كه مان
به سه ر دوو ته وه رى سه ر كیدا دابهش كړدوه، له ته وه رى
یه كه مدا به كورتی باسمان له چه مكى پهره سندنن و
پهره سندنن له ته ددهبدا كړدوه. له ته وه رى دوو همیشدا
به كورتی باسمان له چه مكى جوړه كانی ته ددهب كړدوه.

ته وه رى یه كه م: یاسا كانی پهره سندنن ته ددهب:

پیش ته وه ی به ناو بابه ته كه دا شو پریینه وه، ده كرى باس

تیوری جوړه كانی ته ددهب

رئین خلیل قادر

(زانكوى سه لاهه دین - كۆلیژی زمان)

له چه مکی پهره سەندن (گەشە کردن - development) بکهین، بۆ ئەوەی له روانگەى ئەو چه مکی و مانا و مەغزایەى که زاراوەى (پهره سەندن - development) هەیه تی، زیاتر بە ناو بابەتە کەدا شۆز بینه وە و بە شێوەیەکی قوولتر و وردتر له چه مکی پهره سەندن و گەشە کردنى ئە دەب بە گشتی و جۆرەکانی بە تاییه تی بگهین.

پهره سەندن بە و کردارە له خۆوە خۆرسکه دەوتری که له ساده و ساکاربییه وە بەرەو ئالۆزی و لیکدراوی دەچیت و روخساره ناو خۆبییه کان و کرۆک و جەوههری دیار دەکان دەدۆزیتە وە، ئە مەش دەبیته هۆی سەر هەلدان و دەرکه و تنى شتی نوێ. پهره سەندن له روخساریکی لوولپیتیچی و بازنەیی بەرپۆه دەچیت و هەر کرداریک له کردارەکانی پرۆسەى پهره سەندن سەر هەتا و کۆتایی هەیه. هەر بازنەبییه کیش تەواو بیت و کۆتایی پی بیت ئاماژە بە سەر هەتایه کی نوێ دەکات، بۆیه دەتوانین بلتین (پهره سەندن) کرداریکی بەر دە و امه و بە شێوەی یه ک بە دواى یه ک و لیک نە پچران بەر دە و ام دەبیت. لیسه دا دوو رەوتی دژی یه کتر سەر هەل دە دەن، ئە وانیش (کۆن و نوێ، القديم و الجدید - old and new)، کیشەى سەر هەکی له نیوانیاندا بریتییە له کرداری پهره سەندن، چونکه هیچ شتیکی له قاوغه کۆنە کەى خۆیدا نامینیتە وە، هەر دەبیت بە کرداری گۆران و پهره سەندن دا بروات، بۆیه کۆنی و نوویی له کرداری پهره سەندن دا ئاویتە بوونیتیکی دیالیکتیکی (جدلی) دان، نوێ له کۆنە وە دە دە چیت، دەرکه و تنى شتی نوێ هەمیشە وە کو بازدان وایه و کۆتایی هەموو ناکۆکی و دژیه کی و سەر هەتای سەر هەل دانی ناکۆکی و دژیه کییه کی نویتره. هەمیشە ئەم زۆران باز بییه نیوان کۆن و نوێ بەر دە و ام دەبیت بۆ ئە وەى یه کتیکیان بتوانیت بە سەر ئە وى تردا زال بیت، بەلام هەمیشە نوێ بە سەر کۆندا زال دەبیت. (۱)

دواى ئە وەى چه مکی و مانای زاراوەى (پهره سەندن) مان بۆ دەرکه و ت، ئیستا دەبی ئە وە بزاین که هەمان زاراوە پێ وە ندییە کی راسته و خۆی به هەموو دیار دەکانی ژیا نە وە هەیه. هیچ شتی نادۆزیتە وە که به پرۆسەى پهره سەندن و گۆراندا تینە پەریت و روخسار و ناوهرۆکیکی نویتر وەرنه گریت، که واته هەموو شتی له ژیا نە بە گۆران و پهره سەندن و گەشە کردن مەحکوومه. واقع بە گشتی و هەموو بوونیتیکی ماددی - مرۆفانه

له گۆران و پهره سەندن بەر دە و امدان و هەر گۆران و پهره سەندن تیکیش له هەر قۆناغیتکدا رووبدات، ئە وە وینەى ئە و واقعیه و شارەزایی مرۆف له دەست بە سەرداگر تنى سروشت و پێ وە ندییە کۆمە لایه تیبه کانی مرۆف له هەر قۆناغیتک له و قۆناغانه دا روون دە کاته وە، له بەر ئە وەى هونەر و ئە دە بییش رەنگدانە وەى کۆمە لگا و تیبیدا پێ وە ندی له نیوان مرۆف و سروشت و کۆمە لگا رەنگ دە داته وە (واته له نیوان مرۆف و واقع بە گشتی) ئە وە هونەر و ئە دە به کەش دە گۆریت و (بە گۆرانی واقعیه که) پهره دە سینیت. که واته گۆران و پهره سەندن و گەشە کردنى کۆمە لگا دەبیته هۆی گۆران و پهره سەندن هونەر و ئە دە ب بە گشتی و بە پیی پی و بیستییە کانی ئە و کۆمە لگایه روخسار و ناوهرۆکیکی تازه تر وە رده گریت، چونکه ئە دە ب و هونەر هۆیه کن له هۆیه کانی هۆشیاری کۆمە لگا و وینە به کن له وینە کانی روشنیری کۆمە لگا، بۆیه دەرکی بلتین یاسا میژوو بییه کان بۆ گۆران و پهره سەندن ئە دە ب و هونەر به هە ما هەنگی و هاو تە ربیی یاسا میژوو بییه کانی گۆران و پهره سەندن کۆمە لگا کار دە کات و بەر پۆه دە چیت، بەلام ئەم هە ما هەنگییەى نیوان ئە دە ب و هونەر و کۆمە لگا تارا دایه ک رێژە بییه و یاسا کانی گۆران و پهره سەندن ئە دە ب و هونەر تارا دایه ک سەر به خۆی خۆیان هەیه، ئە مەش له بەر ئە و سروشته تاییه تیبیه کی که هە یانه. (۲)

له سە دە ی نۆز دە یه م (که به سە دە ی میژوو) ناسراوه، زانایانی ئە و سە ر دە مە به تاییه تی ئە وانه ی خا وە ن رە و تیتیکی میژوو بیی بوون، پییان و ابو هە موو شتی میژوو بییه کی تاییه تی هە یه، ئەم رە و تە کار یه گه ربییه کی زۆری له سەر هە موو زانسته کانی سروشتی و کۆمە لایه تی هە بوو، هەر له سە ر دە ستنی ئە مانە وە شو ر شتیکی می تۆ دی تە و او و پی تگه یشتوو بە ریا بوو له بابە ت چۆ نییه تی روانینی جیهانی ماددی و بوونی مرۆف و ریبازە کانی لیکۆ لینه وە و رینگه کانی بی ر کردنه وە وە. هەر ئەم ریبازە هە ندی بیرو بو چوونی کۆن و کلاسیز مانە ی رە تکر ده وە له وانه ش (رە هایى و جیگی رى و سره و تن) و هە موو ئەم بی ره کلاسیز میبانه ی بە ره و (رێژە یی و جوولان و گۆران) برد، بەلام له ژینگه زانستی و فیکرییه جیا وازە کاند کۆمە لیک می تۆ دی پهره سە ندى سە ریا ن هە لدا و بە جو ریتک مامه له یان له گە ل میژوو ی هەر دیار دە یه کدا کرد، وە کو دەر فرتکی داخرا و ابیت و له میژوو ی دیار دە کانی دیکه یان

داده‌بری، واته میژووی هەر دیارده‌یه‌ک به‌شپوه‌یه‌کی که‌نارگیر و دوور له میژووی دیارده‌کانی دیکه بیته. لیره‌وه میژووی هەر دیارده‌یه‌ک، یان میژووی هەر چالاکیه‌کی مرۆفانه بوو به یه‌کێک له‌م دوو دیارده‌یه:

۱- یان ده‌بیته میژوویه‌کی زه‌مه‌نی (ده‌ره‌وه‌یی)، واته به‌رده‌وام بوونی کات و په‌تکرده‌وه‌ی هەر یاسایه‌کی رافه‌کار بۆ ئه‌و به‌رده‌وامییه.

۲- یان ده‌بیته میژوویه‌کی (ناوخۆیی) رافه‌کار بۆ یاسا ناوخۆییه تایبه‌تییه‌کانی په‌ره‌سه‌ندن دیارده‌که، له‌گه‌ڵ په‌تکرده‌وه‌ی هەر یاسایه‌کی گشتگیر که دیارده‌که له‌ پێوه‌ندی له‌گه‌ڵ هه‌موو دیارده‌کانی دیکه لیک ده‌داته‌وه.

ئه‌مانه لایه‌نگرانی په‌وتی (میژوو) بوون به‌ مانا میتافیزیکیه‌کی. بیره‌که‌ی په‌ره‌سه‌ندن و شتیوازه پێگه‌بشته‌وه‌که‌ی له‌ناو جیهانی فه‌لسه‌فه‌دا به‌ روونی هه‌ستی پێ ده‌کریت. فه‌یله‌سووفیکی ئایدیالیزمی وه‌کو (هیگه‌ل - Hegel) (۱۷۷۰-۱۸۳۱) په‌ره‌سه‌ندن کردۆته‌ جووله و بزاونتی گشتی دیارده و رووداو‌ه‌کان له‌ سروشت و میژوو و کۆمه‌لگا و مرۆف. (هیگه‌ل) رتیبازه ئایدیالیزمه‌که‌ی له‌سه‌ر ئه‌و بنه‌مایه دامه‌زراندوه که بیره، یان گیانی په‌ها جه‌وه‌هر و کرۆکی جیهانه. گیانی په‌ها له‌لای (هیگه‌ل) له‌ په‌ره‌سه‌ندنیدا ده‌چیتته ژیر باری جووله و بزاونتیکی دیالکتیکی، واته مملانییه‌کی ناوخۆیی که به‌ره‌و جوولان و گۆران و گوتیزانه‌وه‌ی ده‌بات. ئه‌وه‌ی له‌بیره‌بووچوونه‌کانی (هیگه‌ل) گرنگه بریتیه‌یه له‌ میتۆده دیالکتیکیه‌کی نه‌ک میتۆده ئایدیالیزمیه‌یه‌که‌ی، چونکه میتۆدی دیالکتیکی ئه‌وه‌ی روون کرده‌وه که هه‌موو شت و دیارده‌یه‌ک له‌ گۆران و په‌ره‌سه‌ندنیکه به‌رده‌وامدایه. هەر به‌هۆی ئه‌م میتۆده‌ی (هیگه‌ل) هه‌وه هه‌ندی یاسای بۆ په‌ره‌سه‌ندن دیاری کرد، که ده‌کرێ بزانی و لیبی بکۆلریته‌وه. (هیگه‌ل) پیتی وابوو هه‌روه‌کو چون گیانی په‌ها له‌میژووی مرۆفایه‌تیدا له‌ سێ قۆناغدا ده‌سته‌به‌ر ده‌بیته، ئاواش له‌میژووی هونه‌ر و ئه‌ده‌بدا به‌سێ شتیوازی هونه‌ریدا په‌ت ده‌بیته، که هه‌ریه‌که‌یان قۆناغیک له‌ سێ قۆناغه‌که‌ی میژوو ده‌نوێتن: شتیوازی یه‌که‌م بریتیه‌یه له‌ (شتیوازی په‌مزی)، شتیوازی دووهم بریتیه‌یه له‌ (شتیوازی کلاسیکی)، شتیوازی سێهه‌م بریتیه‌یه له‌ (شتیوازی رۆمانسی). ئه‌مه‌ش له‌به‌ر ئه‌وه‌ی لای (هیگه‌ل) هونه‌ر بریتیه‌یه له‌ ده‌سته‌به‌رکردنی گیانی په‌ها له

بابه‌تی هه‌سته‌پیکراودا، گیانی په‌ها جه‌وره‌کانی هونه‌ر له‌ هەر قۆناغیکه‌ی میژووی هونه‌ر و مرۆف دیاری ده‌کات، به‌لای (هیگه‌ل) هه‌وه هەر قۆناغیک له‌ قۆناغه‌کانی میژووی هونه‌ر جه‌وره‌هونه‌ریک باوی هه‌یه، به‌لام ئه‌مه مانای ئه‌وه نییه که هیچ هونه‌ری دیکه له‌وه سه‌رده‌مه‌دا نه‌بیته، به‌لکو جه‌وری دیکه‌ی هونه‌ریش به‌رچاو ده‌که‌ویت که به‌هونه‌ری (جانسی) داده‌نریت. بۆ نمونه هونه‌ری (نحت-هه‌لکۆلین) به‌هەر سێ قۆناغی (په‌مزی و کلاسیکی و رۆمانسی) دا تیه‌په‌ریه، که‌چی ته‌نیا له‌ قۆناغی (کلاسیکی) دا گه‌یشته لووتکه‌ی په‌ره‌سه‌ندن، یان (هونه‌ری شیعر) به‌هەر سێ قۆناغدا په‌ت بووه، که‌چی له‌ قۆناغی (رۆمانسی) گه‌یشته ئه‌وه‌یه‌ری (۳).

هه‌موو ئه‌مانه به‌شیک بوون له‌ فه‌لسه‌فه‌ی ئیستیتیکی (هیگه‌ل)، مه‌سه‌له‌ی په‌ره‌سه‌ندن هه‌ر له‌ناو بواری فه‌لسه‌فه‌دا هه‌ستی پیناکریت، به‌لکو له‌ زۆریه‌ی بواره‌کانی زانستدا هه‌یه، به‌تایبه‌تی له‌ زانستی (بایولوژی) دا ئه‌م زاراوه‌یه له‌گه‌ڵ لیکۆلینه‌وه‌کانی (چارلز داروین) ی زانی سروشتی ئینگلیزی به‌وه‌ی په‌یدا کرد، له‌م باره‌یه‌وه به‌ناوی (اصل‌الانواع عن طریق الانتخاب الطبيعي أو حفظ الاجناس المنفصلة في الصراع من أجل الحياة) له‌سالی (۱۸۵۹) کتیبیکی نووسیوه، له‌م کتیبه‌دا دۆزه سه‌ره‌کیه‌کانی تیۆری په‌ره‌سه‌ندن روون کردۆته‌وه. دیسانه‌وه له‌کتیبی (سالة الانسان و الانتخاب بالنسبة للجنس - ۱۸۷۱) دا باسی په‌ره‌سه‌ندن مرۆف له‌ ره‌گه‌ز و نه‌ژادی گیانه‌وه‌ران ده‌کات. هه‌موو ئه‌م لیکۆلینه‌وانه‌ی (داروین) وای له هه‌ندی شاره‌زا و په‌خنه‌گری بواری ئه‌ده‌بی کرد ئه‌م کرداره بگوتیزه‌وه ناو دنیای ئه‌ده‌ب و له‌بواری لیکۆلینه‌وه‌ی جه‌وره‌کانی ئه‌ده‌بیدا سوودی لێ وه‌ریگرن، له‌سه‌رووی هه‌مووانیشه‌وه (فیردیناند برونتیه‌یر) ی فرهنسی بوو. (برونتیه‌یر) هه‌ر له (۱۸۸۶) هه‌وه. مامۆستای میژووی ئه‌ده‌ب و په‌خنه‌بوو له (خانه‌ی مامۆستایانی به‌رز) له (پاریس) پاشان له (۱۸۹۳) هه‌وه بووه سه‌رنووسه‌ری گۆقاری (العالمین) و یه‌کیک بوو له‌وانه‌ی به‌ ئه‌ده‌بیاتی سه‌ده‌ی حه‌فده‌م سه‌رسام بوو، دژی بزاقی (هونه‌ر بۆ هونه‌ر) بوو. (۴)

(برونتیه‌یر) هه‌ولێ دا هه‌مان تیۆری په‌ره‌سه‌ندن داروین له‌سه‌ر ئه‌ده‌ب جیه‌جیه‌کات، له‌م باره‌یه‌وه کتیبیکی به‌ناوی L'Evolution des genres dans

L'Histoire de la littérature) نووسیبوه: دواى ئه‌وهى سه‌رنجى له جوړه‌کانى ئه‌ده‌بى و سروشتى هه‌ربه‌که‌يان دا، بىنى پتوه‌ندىبىه‌کى زور له نىوانىاندا هه‌يه و ئه‌و پتوه‌ندىبىانه‌ش له‌به‌رده‌وام بوون و په‌ره‌سه‌ندىاندا شپوه‌به‌کى پله‌کارى و ه‌رده‌گرىت. بۆ نمونه (وینه) به‌چەند قوناغ و پله‌به‌ک تىپه‌رپوه تا گه‌يشتوته قوناغى واقىعى، سه‌ره‌تا ئايىنى دواتر ئه‌فسانه‌بى، دواتر مېژووى، پاشان بۆته واقىعى و مروف تونابويه‌تى هه‌رچى له ده‌ورو به‌ريدا هه‌يه له که‌لوپه‌ل و که‌سايه‌تیبه‌کان وینه‌يان بکيشى. چيرۆکيش هه‌ر به‌م قوناغانه‌دا تىپه‌رپوه، سه‌ره‌تا داستانى ئه‌فسانه‌بى بووه، دواتر خه‌يالى مروف‌قايه‌تى و دواتر رۆمانتىكى و پاشان واقىعى.

(پرونتىير) به‌هۆى ئه‌م لىکۆلینه‌وانه‌يه‌وه گه‌يشته دوو ئه‌نجام: يه‌که‌میان: واى بۆچوو جوړه‌کانى ئه‌ده‌ب بوونىكى ده‌ره‌کى جىگير و جياکه‌ره‌وه‌يان هه‌يه که تىبىدا هه‌ر جوړىكى ئه‌ده‌بى تايبه‌تمه‌ندى و خه‌سله‌تى خۆى هه‌يه و جىايه له جوړه‌که‌ى دىکه‌ى ئه‌ده‌بى، سه‌ره‌راى بوونى هه‌ندىک لايه‌نى لىکچوون له‌نىوانىاندا.

دووه‌میان: هه‌ر جوړىكى ئه‌ده‌بى له کاتىكى ديارىکراودا له داىک ده‌بىت و گه‌شه ده‌کات و پاشان له‌ناو ده‌چىت (واته هه‌ر جوړه‌که‌ى ئه‌ده‌بى کاتىكى ديارىکراوى هه‌يه). هه‌ر جوړه و ژيان و زه‌مه‌نىكى تايبه‌تى هه‌يه، هه‌روه‌کو جوړه‌کانى گىانه‌وه‌ر. پاشان (پرونتىير) له پتوه‌ندىبه ناخۆبىه‌کانى هه‌موو جوړه‌کانى ئه‌ده‌ب ده‌کۆلینه‌وه، ئايا پتوه‌ندىبه‌کى رىکه‌وته؟ يان په‌ره‌سه‌ندىكى چاره‌نووساز و به‌هۆکاره کۆمه‌لايه‌تى و سروشتىبه‌کانه‌وه په‌بوسته؟ ئايا ده‌کرى چيرۆكى واقىعى له‌پيش چيرۆكى داستانى و خه‌يالى هه‌بووب؟ ئايا ده‌کرىت وینه‌ى مروف و سروشت له‌پيش وینه‌ ئه‌فسانه‌بى و ئايىنه‌کانه‌وه هه‌بووب؟ .. تاد، (پرونتىير) ئه‌م جوړه گرىمانه‌ رەت ده‌کاته‌وه، پاشان له پتوه‌ندى نىوان جوړه جىاوازه‌کانى ئه‌ده‌بى ده‌کۆلینه‌وه و هه‌ربه‌که له پتوه‌ندىبه مېژووى و هونه‌رى و زانستىبه‌کان روون ده‌کاته‌وه، مه‌به‌ستى له پتوه‌ندى مېژووى ئه‌وه‌يه: ئايا سه‌ره‌لدانى هه‌ر جوړىكى ئه‌ده‌بى له ئه‌نجامى رىکه‌وته، يان هه‌ر جوړه ئه‌ده‌بىک له جوړىكى دىکه‌ى ئه‌ده‌بى له‌داىک بووه، هه‌روه‌کو چۆن ره‌گه‌زه جىاوازه‌کانى گىانه‌وه‌ران له‌داىک ده‌بن. مه‌به‌ستى له پتوه‌ندىبه هونه‌رىبه‌کان برىتیبه له پتوه‌ندى وینه‌ هونه‌رىبه‌کان له‌نىوان جوړه‌کانى ئه‌ده‌ب و

ديارىکردنى باشى و په‌ره‌سه‌ندووى هه‌ر جوړىكى ئه‌ده‌بى له‌گه‌ل ئه‌وه‌ى پيش خۆى، بۆ نمونه پىتى و ابوو شانۆ له‌داستان پيشکه‌وتوتو، چيرۆک به‌مانا نوپيه‌که‌ى له حىکايه‌ته ميللىبه‌کان پيشکه‌وتوتو.

مه‌به‌ستى له پتوه‌ندىبه زانستىبه‌کان برىتیبه له و ياسايانه‌ى کۆنترۆلى ئه‌و پتوه‌ندىبىانه ده‌کات، که جوړىكى ئه‌ده‌بى له‌گه‌ل جوړىكى دىکه‌ى ئه‌ده‌بى هه‌يه‌تى. هه‌روه‌ها ئه‌و ياسايانه‌ش که له هه‌ر يه‌کىک له و جوړه ئه‌ده‌بىبىانه له سنوورى بوون و په‌ره‌سه‌ندن و پاشان نه‌مان و له‌ناوچوونى ئه‌و ژانره، ته‌حه‌کوم ده‌کات. بۆبه (پرونتىير) کۆمه‌لىک پرسيار ده‌وروژىنيت، له‌وانه‌ش: جوړه‌کانى ئه‌ده‌ب چۆن له داىک ده‌بن؟ ئه‌و بارودۆخه کاتى و شوپىبه‌چىن که زه‌مىنه‌ى سه‌ره‌لدانى ساز ده‌که‌ن؟ ئه‌م جوړانه چۆن له يه‌کتر جىاده‌کرىنه‌وه و جىاوازيبان هه‌يه؟ چۆن گه‌شه ده‌که‌ن، وه‌ک ئه‌وه‌ى زىنده‌وه‌ران گه‌شه ده‌که‌ن؟ پاشان چۆن نامىن و له‌ناو ده‌چن؟ پاشماوه‌کانى چۆن ده‌بنه شپواز و ره‌گه‌ز بۆ جوړىكى نوپى ئه‌ده‌بى؟ ئه‌م پرسيارانه به‌هۆى تىۆرى په‌ره‌سه‌ندنه‌وه چاره‌سه‌ر ده‌کرىن. ئه‌مه به بۆچوونى (پرونتىير). که‌چى لىکۆلینه‌وه‌کانى له‌بابه‌ت جوړه‌کانى ئه‌ده‌به‌وه، رووبه‌رووى کۆمه‌لىک ره‌خنه‌ى توند بووه‌وه. له‌وانه‌ش جوړه‌کانى ئه‌ده‌ب بوونىكى سه‌ربه‌ستىان نىبه تاوه‌کو ملکه‌چى په‌ره‌سه‌ندنى حه‌قى بن وه‌کو ره‌گه‌زى گىانه‌وه‌ران، يان ئه‌وه‌ى که گرىنگىبه‌کى زۆرى به لىکۆلینه‌وه‌ى جوړه‌کانى ئه‌ده‌ب له خودى خۆياندا ده‌دا، له‌گه‌ل ئه‌وه‌ى که پىبوسته گرىنگى به لىکۆلینه‌وه‌ى ميلله‌تان و په‌ره‌سه‌ندىان و ئه‌و دابونه‌رىتانه بدرىت که کۆمه‌لگاگانى به‌سه‌ر ئه‌ده‌دا ده‌بسه‌پىن له‌گه‌ل ئه‌و ئامانج و مه‌به‌ستانه‌ى که لىتى داوا ده‌کرىت. هه‌روه‌ها هه‌له‌يه‌کى زه‌قىشى له کردارى پراکتىک کردندا ئه‌نجام دا، کاتىک پىتى و ابوو شىعرى لىرىکى له گوتارى کلاسىکى ئايىنسىبه‌وه سه‌رى هه‌لداوه. (5) بۆبه ده‌بىن بۆچوونه‌کانى (پرونتىير) پيش له باره‌ى جوړه‌کانى ئه‌ده‌ب سه‌ره‌کوتنىكى به‌رچاوى به‌ده‌ست نه‌هينا، چونکه ناکرى پتوه‌رىکى زانستى به‌بى ده‌ستکارى و وه‌کو خۆى به‌سه‌ر ئه‌ده‌دا پراکتىک بکرى، به‌تايبه‌ت ئه‌گه‌ر ئه‌و زانسته هىچ پتوه‌ندىبه‌کى به‌ئه‌ده‌به‌وه نه‌بوو. سروشتى کاره‌که‌ى (پرونتىير) پيش و ابوو، ئه‌و هه‌موو بنه‌ماکانى تىۆرى په‌ره‌سه‌ندنى لاي (داروين) وه‌رگرت و له‌سه‌ر جوړه‌کانى

نهدب تا قیقردهوه، له مه شیان زور هله ی زهقی نه نجام دا.

هه ندیک ره خه گر له روانگه ی زمانه وه سه یری جزره کانی نه دهب ده کن، به تاییه تی ره خه گر زمانه وانی و ره خه گر شیکارییه کان، له روانگه یه وه که نه دهب هونه ریکی زمانیه و تییدا زمان گرن گترین که ره سته ی بنیادانی ده قیقی نه ده بییه. نه ره خه گرانه هه لویسته له سه ره و یاسایه خودیانه ی دیارده نه ده بییه کان ده کن و له و یاسا خودیانه ش پیکهاته ی زمان له پتی پیوه ندییه کان و شیواز و روخسار و ریکخست و تاویته بو نیانه وه ده دوزیته وه، هه روه ها پیکهاته هونه رییه که ش له پتی ده لاله ته کان و هیماکانه وه ده دوزنه وه. له هه موو نه مانه شدا خو یان له بنه ما میژووی و کوومه لایه تییه کان به دوور ده گرن. نه ره خه گرانه لیکدانه وه که یان بو هه رییه که له هه لویسته هونه رییه سیانییه که (لیریکی، داستانی، درامی) له سه ره سی نه رک که بو زمانی ده گپرنه وه، بنیاد دهنین، نه وانیش بریتین له: (گوزارشت کردن (التعبیر)، نواندن، یان لاسایی کردنه وه (التمشیل)، بانگه شه، یان پارانه وه (النداء). هه رییه کیکیش له م سی نه رک به جیناویکه وه په یوه سته، بو نمونه گوزارشت کردن به جیناوی قسه که روه (الضمیر المتکلم) په یوه سته، نواندن به جیناوی نادیاره وه (الضمیر الغائب) په یوه سته، بانگه شه ش به جیناوی که سی گوپگره وه (الضمیر المخاطب) په یوه سته. پاشان وا له نه رکی گوزارشت کردن ده کن بیته راقه کاری هه لویسته ی لیریکی و نه رکی نواندن بیته راقه کاری هه لویسته ی داستانی و نه رکی بانگه شه بیته راقه کاری هه لویسته ی درامی. هه رسن نه رکه که ش له دارشتن و شیوازی گشتی نه ده بیدا هه ن، به م جزره هه رسن نه رکه که ی زمان به رانبه ر هه رسن هه لویسته هونه رییه که ده وه ستیت، بو نمونه شیعی لیریکی گوزارشت کردنی تیدا زاله، شیعی داستانی نواندن (تمشیلی) تییدا زاله و شیعی درامی بانگه شه، یان پارانه وه (النداء أو الدعاء) ی تییدا زاله. که واته جیناوی قسه که ری (من: نه رکی گوزارشت کردن) به رانبه ر شیعی لیریکی ده وه ستیت و راقه ی ده کات، جیناوی نادیار (نهو: نه رکی نواندن) به رانبه ر شیعی داستانی ده وه ستیت و راقه ی ده کات و راناوی نادیار (نهو: نه رکی بانگه شه) به رانبه ر شیعی

درامی ده وه ستیت و راقه ی ده کات. نزیکترین شیکردنه وه ش له وه ی که نیمه روونمان کرده وه، شیکردنه وه که ی (ت.س. نیلیهت «۱۸۸۸- ۱۹۶۵» Eliot, thomas Stearns). نیلیهت (نیلیهت) هه رسن هه لویسته هونه رییه که ی به ناوی (سنی دهنگه کانی شیعی- أصوات الشعر الثلاثة- The three Voices of Poetry) راقه کرد، کاتیک له سالی (۱۹۵۳) موحازره رییه کی له م باره یه وه پیشکش کرد. به لای (نیلیهت) وه دهنگی یه که م دهنگی شاعیره که گفتوگو له گه ل خودی خو ی ده کات، دهنگی دو وه میس دهنگی شاعیره کاتیک روو له جه ماوهریکی زور، یان که م ده کات به قسه کردن و گفتوگو، دهنگی سییه میس دهنگی شاعیره کاتیک گفتوگو به ک له نیوان که سایه تی خه یالیدا دروست ده کات. پیشتیش له سالی (۱۹۵۰) دا له موحازره رییه کیدا به ناوی (شیعی و دراما) خو ی ده لیت: له و موحازره رییه مدا جیاوازم له نیوان نه و شاعیره ی گفتوگو له گه ل خودی خو ی و نه و شاعیره ش که گفتوگو له ریگی که سایه تییه خه یالیه کان وه نه نجام ده دات، کرده وه، که چی به روونی هیج جیاوازییه کی دهنگی دو وه م نیشان نه داوه. واته ته نیا جیاوازی له نیوان شیعی لیریکی و شیعی درامی کرده وه، که چی له و موحازره رییه ی که به ناوی (سنی دهنگی شیعی) پیشکشی کرده وه. به روونی جیاوازی له نیوان هه رسن شیعی لیریکی و داستانی و درامی کرده وه. به پروای (نیلیهت) نه م دابه شکردنه ته نیا بو مه به سستی نیشان دانی زالبوونی دهنگیکه به سه ره دوو دهنگه که ی تر له شیعی کدا، چونکه جاری واهیه ته نیا له یه ک شیعی رده ست به بوونی هه رسن دهنگ ده کریت، یان هیج شیعی ریک نییه به ته وای یه ک دهنگی تیدا بیت، بو نمونه له شیعی لیریکی دهنگی یه که م به سه ره دوو دهنگه که ی تر دا زاله، نه وه ش کاتیک شاعیره له گه ل خودی خو ی ده دوت و هه ست و سوز و ده روون و ناخی خو ی نیشان ده دات. (۶) به م شیویه چ نه وانه ی دیارده نه ده بییه کان یان به و ی دیارده ی تره وه لیکدایه وه، چ نه وانه ی دیارده نه ده بییه کان یان وه کو ده فریکی داخراو و له چوارچیوه ی یاسا تاییه تییه کانی نه دهب لیکدایه وه، سه رکه و تنیکی ته و او و سه د له سه دیان به ده دست نه هیتنا، چونکه هه رییه که یان به شیویه کی توندره وانه به لای مه سه له که دا ده چوون و هه ندی لایه نیان فه راموش ده کرد که پیوه ندی

راسته و خووی به چۆنییه تی پهره سەندن و سەر هەڵدان و لە ناوچوونی هەر جۆریکی ئە دە بییه وه هه بوو، بۆ نمونه ئەوانه ی وه کو ده فریکی داخراو سهیری ئە ده بیان ده کرد و له روانگه ی زمانه وانیه وه لیکبانه دایه وه، ئە وه ره هه نده میژووی و کۆمه لایه تی و دهروونی و.. تاد. له لیکۆلینه وه کانیاندا دوور ده خسته وه.

ئەوانه ش که سوودیان له دیارده کانی زانسته کانی دیکه بۆ لیکۆلینه وه ی جۆره کانی ئە ده ب وهرده گرت، ئە وه هه مان یاسای ئە و زانسته یان وهرده گرت و بی یه ک و دوو له سه ر ئە ده بیان پراکتیک ده کرد، وه ک ئە وه ی ئە ده بییش وه کو گیانه وهر و مرۆف پهره بستیتیت.

به گشتی ریازتیکی زۆر بۆ لیکۆلینه وه و لیکدانه وه ی چۆنییه تی سەر هەڵدان و پهره سەندن جۆره کانی ئە ده ب و له ناوچوونیان و سەر هەڵدان جۆری دیکه ی ئە ده بی نوئ له ئارادایه، بۆ نمونه گرمانه ی (فله سفی) که جۆره کانی ئە ده ب له سه ر بنه مای (خودی و بابه تی) لیکده داته وه. ههروه ها گرمانه ی (دهروونی) که پیتی وایه جۆره کانی ئە ده ب به رانه ر پتیوستیه دهروونیه کانی مرۆف به کسانه، جا چ له لای دا هینه ره وه بیت، یان له لای وهرگروه بیت بۆ تاکیک، یان بۆ کۆمه له که سانیک بیت. ههروه ها گرمانه ی (میژووی) که باسی قوناغه میژووییه کان ده کات و هه ر جۆریکی ئە ده بی به قوناغیکی دیار بکراوه ده به ستیتته وه، به بی ئە وه ی ئاو پر له پتیه ندیه کۆمه لایه تییه کانی ئە و قوناغانه بداته وه. (۷)

سه ره نجام ده گه یه نه و با وه ره ی که هونه ر به گشتی و ئە ده ب به تایبه تی هۆیه کن له هۆیه کانی هۆشیاری و رۆشنییری کۆمه لگا و له گه ل گۆران و گه شه کردن و پهره سەندن کۆمه لگا ده گۆرتن و پهره ده سینن، به لام ئە م لیکدانه وه یه وه نه بیت ره ها و یه کلا که ره وه بیت، به لکو ریژه ییه، چونکه ده کری هونه ر و ئە ده بییش له کاتی گۆران و پهره سەندن یاندا کۆمه لیک یاسای تایبه تییه کانی هه بیت و ته حه کوم به پرۆسه ی پهره سەندن وه بکات.

به لام ده بیت ئە وه ش بزانی که هه ر قوناغیک له قوناغه میژووییه کان، جۆره هونه ر و ئە ده بیک سه ره پشکی جۆره کانی دیکه ی هونه ر و ئە ده ب بووه. گۆران و پهره سەندن یه دیارده یه کی دیار و ئاشکرایه له ژیاندا و هیه شتی (به گیان و بی گیان) نییه له جیهاندا نه که ویتته به ر یاسای گۆران و پهره سەندن، هه موو شتی له

گۆرانیکی به ره وه ام و ناجیگیردایه، ئە ده ب و هونه ریش که ئاوینه ی ژیان و ره نگدانه وه ی ئە و کۆمه لگایه ن که تیبیدا سه ره هەڵده دن، له م گۆران و پهره سەندن به ده ر نین.

ده کریت بلتین له میژووی ئە ده بدا زاواوه ی پهره سەندن چه مکیکی نویتره هەڵده گرت، ئە گه ر زانیانی میژووی سه ر وشت کرداری گۆران و پهره سەندن یه به پله ی رووه ک و گیانه وه ریان ناوانه (کرداری پهره سەندن)، ئە مه ش له ژیر کاریگه ری ژینگه ی ده ره وه یه که تیبیدا ده ژین، یان له ژیر کاریگه ری ناو خووی پیکهاته ی سه روشتی، بۆ نمونه داری (سنۆیه ر) له هه موو ولاتیکدا نییه. ئە وه له ئە ده بدا (پهره سەندن) گوزارشته له کۆمه لیک شتیه که جۆریکی ئە ده بی وهریده گرت و وه کو داستان، دراما... تاد. ئە مه ش له ژیر کاریگه ری زهره کی مرۆف و شارستانیه ته جیا وازه کانه وه ده بیت. (۸) که واته پهره سەندن له بواری ئە ده بدا چه مکیکی نویتره و تازه تر وهرده گرت، جیا له و چه مکه ی که له بواری زانسته کانی دیکه دا وهریده گرت.

ته وه ری دووه م: جۆره کانی ئە ده ب (ژانره کانی ئە ده ب):

به کاره یانی زاواوه ی تایبه تی له بواره جیا وازه کانی زانسته کارتیکی ئاسان نییه، به لکو پتیوستی به شاره زایی و لیته اتووی هه یه، له م بابه ته شدا تووشی جۆریک له ئالۆزی و کیشه ده بینه وه، چونکه چه ندین به کاره یانی زاواوه ییمان هه یه، که ده کریت بلتین مانا و چه مکه هه موویان له یه کترییه وه نزیکن، به لام له بواری لیکۆلینه وه دا هه بوونی زاواوه ی زۆر بۆ یه ک دیارده ده بیتته هۆی سه رلیشیتوان و دروسته مونی کیشه، چونکه نازانی کامه زاواوه راستتره و بۆ به کاره یان ده شی.

لیره وه ئیمه کۆمه لیک زاواوه مان هه یه (جۆره کانی ئە ده ب، جۆره ئە ده بییه کان، ژانره کانی ئە ده ب، فۆرمی ئە ده بی جیا... هه رچه نده مانا و چه مکه ئە م زاواوه زۆر له یه کترییه وه نزیکن، به لام ده کریت ته نیا یه کیکیان له بواری لیکۆلینه وه و خوتندندا به کاره ییترت. ئە گه ر سه رنج له زمانانی جیهانی به دین ده بینن له هه ر زمانه و زاواوه یه کی تایبه تی بۆ ئە م بواره ی ئە ده ب به کارده ییترت، به لام به گشتی زۆریه ی زاواوه کان زۆر له یه کترییه وه نزیکن، بۆ نمونه له زمانی فرهنسی زاواوه ی (genres litteraires) و له زمانی ئە لمانی (litarischen gattungs) و له زمانی ئیسپانی (generos literarios) و له زمانی ئینگلیزی

(literary genres) به کاردیت، هه‌رچه‌نده له زمانی ئینگلیزی له‌جیاتی وشه‌ی (genres) هه‌ندی جار وشه‌کانی (kinds)، یان (Species) به‌کارده‌هات که به‌مانای (جۆره)، یان (پۆل) به‌کارده‌هات، که‌چی له‌سه‌ره‌تاکانی سه‌ده‌ی بیسته‌مدا زاروه‌ی (literary genres) له‌ئده‌بی ئینگلیزی چه‌سپا. (۱)

وشه‌ی ژانر (genre) به‌واتای (جۆر) به‌کارده‌هیتیریت و له‌بواری ئه‌ده‌بیاتدا به‌ واتای جۆره‌کانی ئه‌ده‌بی به‌کارده‌هیتیریت. مه‌به‌ست له‌جۆره‌کانی ئه‌ده‌ب بریتیه‌ی له‌و قالبه‌ هونه‌رییه‌ تاییه‌تییانه‌ی که‌ نووسه‌ران بۆ به‌رجه‌سته‌کردن و دارشتنی ئه‌و بیره‌ی که‌ له‌میشکیاندا ده‌خولیتته‌وه، به‌کاری ده‌هیتن، یان بۆ چاره‌سه‌رکردنی هه‌ر بابه‌تیک که‌ له‌وانه‌یه به‌ شیعر، یان به‌چیرۆک، یان به‌رۆمان، یان به‌ داستان، یان به‌ په‌خشانه شیعر.. چاره‌سه‌ری بابته‌که‌ بکات.

مرۆف به‌دریژایی میژووی ژیانی شاره‌زای کۆمه‌لێک شیوه‌ و قالبی هونه‌ری بووه، به‌کارهیتانی هه‌ر قالبیکیش له‌و قالبه‌ هونه‌ریانه‌ له‌ ئه‌نجامی هه‌ول و ته‌قه‌للای که‌سی، یان بارودۆخیک ئاره‌زوومه‌ندی نه‌بووه، به‌لکو له‌ ئه‌نجامی ره‌چاوکردنی کۆمه‌لێک شت و کۆمه‌لێک ئه‌رکی کۆمه‌لایه‌تیه‌وه بووه، که‌ ئه‌و قالبه‌ هونه‌رییه‌ بۆ ئه‌و ئه‌رکه‌ گونجاو بووه، که‌ له‌وانه‌یه به‌کێکی دیکه‌ نه‌یتوانی به‌جیتی به‌یتن. هه‌ر له‌به‌ر ئه‌وه‌یه هه‌ندیک قالبی هونه‌ری کاتیک توانای به‌جیه‌یتنای پیتوبسته‌ییه‌کانی کۆمه‌لگایان نامیتن، له‌ناو ده‌چن، یان له‌وانه‌یه بۆ قالبیک هونه‌ری پیتشکه‌وتوتر په‌ره‌ بسیتن. بۆ نمونه‌ ئه‌گه‌ر سه‌یری ئه‌فسانه و داستانه‌کان بکه‌ین، بۆمان ده‌رده‌که‌وێ له‌ قۆناغیک میژووی دیاریکراودا ئه‌مانه سه‌ره‌شکی جۆره‌ جیاوازه‌کانی ئه‌ده‌بی بوون، که‌چی ئیستا نه‌مان. (۲)

له‌ بواری جۆره‌کانی ئه‌ده‌بدا کۆمه‌لێک پرسیار ده‌رووژیتیریت، بۆ نمونه‌: دراما و چیرۆکی شوانکاره‌ له‌ ئه‌ده‌بی ئه‌وروپایی چۆن گه‌شه‌یان کردووه؟ بۆچی دراما له‌سه‌ده‌ی شازیه‌م له‌ فه‌ره‌نسادا گه‌شه‌ی کرد؟ بۆچی له‌سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی حه‌فده‌یه‌مدا گرنگیه‌کی ئه‌وتۆی پین نه‌درا؟ بۆچی چیرۆکی میژووی له‌سه‌ره‌تاکانی سه‌ده‌ی نۆزده‌یه‌م له‌ هه‌مموو ئه‌وروپادا بلابووه‌وه؟ بۆچی له‌ناوه‌راستی هه‌مان سه‌ده‌دا وازیان لێ هیتن؟.. (۳)

به‌گشتی له‌ لیکۆلینه‌وه‌ی جۆره‌کانی ئه‌ده‌بدا

پرسیارگه‌لیکی زۆر ده‌رووژیتیریت و پیتوبسته‌ وه‌لام بدیرینه‌وه. هه‌ر له‌م روانگه‌یه‌وه جۆره ئه‌ده‌بییه‌ کۆنه‌کانی وه‌ک ئه‌و چیرۆکه‌کانی له‌سه‌ر زمانی گیانه‌وه‌رانه‌وه ده‌گیتیریتنه‌وه، لیتیان ده‌کۆلدریتته‌وه له‌و پرووی چۆن سه‌ریانه‌ه‌لداوه و چۆن هاتونه‌ته‌ ناو ئه‌ده‌بی عه‌ره‌بی و چۆن ئه‌وروپاییه‌کان سوودیان له‌ هه‌وله‌کانی (عه‌بدوللای کوری موقه‌فع) وه‌رگرتوه و ئه‌م ژانره‌یان گواستۆته‌وه ناو ئه‌ده‌بی ئه‌وروپایه‌. لیکۆلینه‌وه‌ش له‌م جۆره‌ بابته‌نه‌ ره‌وتیک میژووی وه‌رده‌گرت، ئه‌مه‌ش زیاتر ده‌چیتته‌ خانه‌ی ئه‌ده‌بی به‌راوردکارییه‌وه، چونکه‌ لیکۆله‌ر هه‌ول ده‌دات ورده‌کارییه‌کانی هه‌موو جۆریکی ئه‌ده‌بی جیا ده‌ستینشان بکات و لیتیان بکۆلیتته‌وه، ئه‌م جۆره ئه‌ده‌بیانه‌ چۆن سه‌ریان هه‌لداوه؟ مه‌له‌بندی سه‌ره‌له‌دانیان کۆتیه‌؟ چ هۆبه‌ک بۆته‌ بنه‌مای سه‌ره‌له‌دانێ ئه‌م جۆره ئه‌ده‌بییه‌ جیاوازه‌؟ کیتن ئه‌وانه‌ی رۆلی گرنگیان له‌ په‌ره‌سه‌ندنی هه‌ر جۆریکی ئه‌ده‌بیدا هه‌بووه؟ ئه‌م جۆره ئه‌ده‌بیانه‌ چۆن هاتونه‌ته‌ ناو ئه‌ده‌بی نه‌ته‌وايه‌تی و چۆن گه‌شه‌یان کردووه؟ ئایا هه‌یج تاییه‌تمه‌ندییه‌کی ئه‌ده‌بی نه‌ته‌وايه‌تییان وه‌رگرتوه؟ ئه‌مانه و کۆمه‌لێک پرسیار دیکه‌ له‌بواری لیکۆلینه‌وه له‌جۆره‌کانی ئه‌ده‌بدا وه‌لام ده‌دریتنه‌وه.

یۆنانیه‌ کۆنه‌کان، له‌ سه‌رووی هه‌مووشیانه‌وه (ئه‌فلاتون و ئه‌رستۆ) به‌و چاوه سه‌یری ئه‌ده‌بیان کردووه که‌ له‌ کۆمه‌لێک جۆری ئه‌ده‌بی پیکهاتووه، واته‌ قالبی هونه‌ری گشتی و هه‌ریه‌که‌یان جیاوازی له‌گه‌ل ئه‌وی دیکه‌دا هه‌یه، ئه‌مه‌ش چ له‌ پروی سه‌ره‌ده‌می سه‌ره‌له‌دانیان، یان دانهره‌کانیان. یان بنیادی هونه‌ری هه‌ر جۆریکی ئه‌ده‌بی، به‌لام ئه‌وه‌ی سه‌یره‌ ره‌خنه‌گر و فه‌یله‌سووفی ئیتالی (به‌نه‌دیتۆ کرۆچه) که‌ له‌سالی (۱۹۵۲)دا کۆچی دوایی کردووه، هه‌موو جیاوازییه‌کانی نیتوان جۆره‌کانی ئه‌ده‌بی (ژانره‌کانی ئه‌ده‌بی) ره‌ت ده‌کاته‌وه و پیتی وایه هه‌یج جیاوازییه‌کیان له‌نیتواندا نییه. هه‌رچه‌نده ئه‌م بۆچوونه‌ی (به‌نه‌دیتۆ کرۆچه) له‌هه‌ندی لایه‌ی ئه‌ده‌بییه‌وه نرخیکی تاییه‌تی هه‌یه، به‌تایبه‌ت ئه‌م بۆچوونه‌ی وه‌کو کاردانه‌وه‌به‌کن له‌ دژی کلاسیزمه‌کان و ئه‌و توندربه‌وییه‌ی که‌ هه‌یانه، به‌لام (کرۆچه) راستیه‌ هونه‌رییه‌کان و میژووی ئه‌ده‌بی فه‌رامۆش کردووه. (۴)

مه‌سه‌له‌ی جیاوازی نیتوان جۆره‌کانی ئه‌ده‌ب باسو خواسیک زۆر هه‌له‌گرت، بی گومان هه‌موو جۆره‌کانی

ئەدەب جىياوازىيان لەگەل يەكتر ھەيە و ھەريەكەيان
خاوەن تايبەتمەندى و خەسلەتى جىياوازن، كە سنوور و
رەگ و ريشەي ھەر جۆرئىكى ئەدەبى دياردەكەن.

لەلای يۆنانىيەكان (وھكو پيشترىش ئاماژەمان پىت
کرد) ئەم جىياوازييە بەناشكرا ھەستى پى دەكرىت،
تەنانەت جۆرەكانى شىعر بەلايانەو ھەر ھەيە و
بنيادنەو جىياوازييان ھەيە، بۆ نمونە كيشى شىعري
شەش ھەنگاوى (Hexametre) تايبەت بوو بە
شىعري چىرۆك ئامىز، كەچى ئەو دابەشكردنەي پى
دەوترىت (Stroph) كە لەكۆمەلئىك دىرە شىعر
پىكھاتوو، تايبەت بوو بە شىعري لىرىكى. ئەو
كىشەش كە بە (Iambe) ناسراو، لەچەند ھەنگاويك
پىكھاتوو و ھەر ھەنگاوش لە دوو پارچە پىكھاتوو
كە يەكئىكان درىژ و ئەوى ترىان كورت، ئەمەيان تايبەت
بوو بەو جۆرە شىعري كە بە (شىعري گفتوگۆ) لەنىوان
دوو كەسدا ناسراو، ھەر ھەنگو لە (تراژىديا و كۆمىديا) دا
ھەستى پى دەكرىت. (۵) لىرەو تىبىنى ئەو دەكەين كە
جۆرەكانى ئەدەب لەگەل يەكتر جىياوازييان ھەيە و جىگىر
نەن و لەگۆرانى بەردەوامدان، لە سەردەمىكەو بۆ
سەردەمىكى دىكە، يان لە رىيازىكەو بۆ رىيازىكى
دىكە گۆرانكارى لە ھەر جۆرئىكى ئەدەبىدا روودەدات و
تىيدا ھەر جۆرئىك ئەو مۆركە لەدەست دەدات كە پيشتر
جەوھەرى ئەو جۆر ئەدەبىيە بوو. بۆ نمونە شانۆگەرى
لەسەردەمى كلاسسىزم بەشىوئى شىعر بوو، دواتر
لەسەردەمى نويدا بە شىوئى پەخشان نووسرا. (۶)

(ئەرسىتۆ) داناو زانايەكەم كەس بوو جۆرەكانى
ئەدەبى كردۆتە بنەمايەك بۆ رەخنەي كۆن. (ئەرسىتۆ)
بەشىوئىيەكى ورد ھەولئى جىياكردنەوئى شىعري تراژىدى و
كۆمىدى و داستانى داو، خاسىيەت و جىياوازي
ھەريەكەيانى بەدرىژئى لەكتىبى (ھونەرى شىعر- فن
الشعر) دا روون كردۆتەو، ھەرچەندە ئەو بەشەي تايبەتە
بە (كۆمىديا) لەناو چوو و نەماو، بەلام ئەرسىتۆ بە پچر
پچرى باسى لىو كروو.

(ئەرسىتۆ) پىي و ابوو جۆرەكانى ئەدەب و ھكو
زىندەو ھەران گەشە دەكەن و دەگۆرپن تا دەگەنە سنوورى
كاملبون و پاشان لەپەرسەندن و گەشەكردن دەوستان.
بۆ نمونە لەبارەي تراژىديا و دەلئىت: «تراژىديا لاسايى
كردنەوئى كەدەوئىيەكى سەنگىن و لەخۆيەو تەواو
پىگەبشتوو و كە درىژئىيەكى ديارى ھەيە و بەزمانئىكى

پاراو نووسراو كە چەندىن بابەتى ھونەرى تىدا ھاتوو
كە لەگەل بەشەكانى شانۆگەرىدا دەگۆنچىن و ئەمەش
ھەمووى بەشىوئى درامى نەك بە گىپرانەو ئەنجام دەدرى
و رووداوى واى تىدايە كە بەزەي و ترس دەرووژئىنى و
بەمەوئىش پاكبوونەو لەم دوو سۆزە دىتە دى. (۷)

ھەر لە بارەي رەگەزەكانى تراژىديا و، (ئەرسىتۆ)
دەلئىت: «لە شەش رەگەز پىك دىت كە خاسىيەت و
بەھاي تراژىديا كە ديارى دەكەن. رەگەزەكانىش ئەمانەن:
چىن، كەسىتى، دارشان، ھزر، دىمەن، گۆرانى. (۸)
لەبارەي كۆمىديا و دەلئىت: «كۆمىدى بەشىوئىيەكى
خراپتر لەواقىع لاسايى مۆف دەكاتەو، بەلام خراپتر بەو
مانايەنا كە ھەموو جۆرە خراپىيەك و ھەرچى خراپىيەكى
ھەي، بەلكو بەو مانايەي گالئەجارى جۆرئىكە لەدزىوى
و خراپى، چونكە گالئەجارى لەھەندى شىوئى چەوتى و
دزىوى پىكئى كە ئازار، يان زىيان تىدا نىيە. (۹)

لەبارەي داستانىشەو دەلئىت: «پىبوستە چىنى
[داستان] و ھكو چىنى تراژىديا بەشىوئى درامى
دابىرئى، واتە: سەرەتا و ناو ھەست و كۆتايى ھەي، بۆ
ئەوئى داستانەكە و ھكو بوونەوئىكى زىندووى تەواو
تاموچىژئى دروست و تايبەتى خۆي ھەي، داستان نابى
و ھكو رەوتى مىژووبى ناسايى و ابى...». (۱۰) بەم
شىوئىيە (ئەرسىتۆ) ھەرچى تايبەتمەندى و خەسلەت و
جىياوازي لەنىوان ئەم جۆرەدا ھەيە بە وردى روونىيان
دەكاتەو. ھەر (ئەرسىتۆ) شە شىعر بۆ چوار جۆر دابەش
دەكات، بەم شىوئىيە:

يەكەم: ھۆنراوئى جوتىندان و ھەجوو، كە لەدەروونى
شاعىرى بەدخوو و شەرخوازو ھەلقولاو و وردە وردە
پەرى سەندوو تا شىعري كۆمىدى بەرھەمھىناو.

دووم: ھۆنراوئى ستايش و مەدح، ئەمەشيان
لەدەروونى شاعىرى چاكەخوازو ھەلقولاو و وردە وردە
پەرى سەندوو تا ھۆنراوئى تراژىدى بەرھەم
ھىناو. (۱۱)

بەلای كلاسسىزمەكانىشەو ھەر جۆرئىكى ئەدەبى
سنوورى ديار و تايبەتى خۆي ھەبوو، ھىچ جۆرئىكى
ئەدەبى تىكەلئى جۆرئىكى تر نەكراو، ئەوان پەريوئى ئەو
دەستور و ياسايانەيان كروو كە (ئەرسىتۆ و ھۆراس و
نىكولا بوالو... تاد) دايان رىشتوو، بۆيە نەدەكرا
تراژىديا تىكەلئى كۆمىديا، يان داستان بکرايە، بە
پىچەوانەشەو.

یه کیکی له هه له کانی (بوالۆ-Boileau) به تاییه تی و ږه خنهی ته ده بی له سه ده کانی (۱۷-۱۸) زایینی، ته وه بوو که باوهریان و ابوو جوړه کانی ته ده ب وه کو قالبیکی جیگیر وان و به هیچ جوړیک توانای جووله ناکه ن و له داها تووشدا ملکه چی گوړان و په ره سه نندن نابین، که چی دواتر به هوئی لیکو لینه وهی میژوویی له بواری لیکو لینه وهی ته ده پیدا ده رکه وت که هه موو جوړه کانی ته ده بی له گوړان و په ره سه نندن (۱۲)

له سه ره ده می نویدا تیروانین بۆ جوړه کانی ته ده ب گوړانکاری به سه ردا هات. لیکو لینه وه کانی له م بواره دا مؤرکیکی وه سفی (وصف) یان وهرگرت، له م تیروانینه وه سفیه زانستییه شه وه ده کرا جوړیک ته ده بی ئاوتیهی جوړیک تر بیت و ژانریکی نوبی به ره م بیتن، وه کو له تراژیدیای خوا ونده کانی (المأساة الالهیه ده بینری). (۱۳)

ته نجام

بۆمان روون ده بیته وه که جوړه کانی ته ده ب (ژانره کانی ته ده ب) بریتیه له و قالبه هونه ریه جیاوازانهی که نو سه ران بۆ دارشتنی هه ست و سۆز و بیره کانیان به کاریان ده هین، هه ریه کیش له م جوړه ته ده بیانه خاوه نی تاییه تمه نی و خه سلته تی جیاوازن. هه ر له کو نه وه له سه ره ده می یونانییه کو نه کانه وه هه ول دراوه جوړه کانی ته ده ب ده ستنیشان بکریت و له یه کتر جیا بکریته وه، ته نانه ت له لای (ته رستۆ) وه کو بنه مایه ک بۆ بنیادنانی ږه خنه که ی خوی به کاری هینا ون. له هه ر قونا غی کیش تیروانین و سه رنجدان بۆ جوړه کانی ته ده ب، یان چه مکی جوړه کانی ته ده ب گوړانی به سه ردا هاتووه، به لای (ته فلانون و ته رستۆ) وه هه ر جوړیک ته ده بی جیاوازی له گه ل جوړه کانی دیکه ی ته ده بی هیه و ته ده ب به گشتی بریتیه له و جوړانه، جوړه کانی ته ده بی به یاسای گوړان و په ره سه نندا ږه ت ده بن و جوړی دیکه له دایک ده بن، که چی به لای که سانیکی وه کو (نیکولا بوالۆ و به نه دیتۆ کرۆچه) وه شته کانی پیچه وانه وه ده بنه وه. (بوالۆ) پیی و ابوو که جوړه کانی ته ده ب جیگیرن و ناکه ونه به ر یاسای گوړان و په ره سه نندن. (کرۆچه) ش هه موو جیاوازییه کانی له نیوان هه موو جوړه کانی ته ده پیدا ږه تکرده وه و پیی و ابوو هیچ جیاوازییه کیان له نیواندا نییه.

سه رچاوه و په راویزه کانی:

- (۱) الموسوعة الفلسفية، لجنة من العلماء و الأكاديميين السوفيات، بإشراف: م. روزنتال و ب. بودین، ت: سمیر کرم، دارالطبعة، بیروت، ۱۹۸۱، ل ۱۲۹ و ۱۶۳.
- (۲) مقدمة في نظرية الأدب، د. عبدالمنعم تليمة، ط ۲، دارالعودة، بیروت، ۱۹۷۹، ل ۸۹.
- (۳) سه رچاوه ی پیتشو، ل ۹۱-۱۰۷.
- (۴) الادب المقارن، د. محمد غنيمي هلال، دارالنهضة، القاهرة، ۱۹۷۳، ل ۷۳.
- (۵) سه رچاوه ی پیتشو، ل ۷۳-۷۷. هه روه ها پروانه (مقدمة في نظرية الأدب، د. عبدالمنعم تليمة، ل ۱۲۷-۱۲۸).
- (۶) مقدمة في نظرية الأدب، ل ۱۲۸-۱۴۰.
- (۷) سه رچاوه ی پیتشو، ل ۱۳۶.
- (۸) نظرية الأنواع الأدبية، فينسنست، ت: د. حسن عون، منشأة المعارف بالاسكندرية، ۱۹۷۸، ل ۳۵-۳۶.
- (۹) الادب المقارن، ل ۱۳۷.
- (۱۰) فنون الادب، د. محمد حسن عبدالله، ط ۲، دارالكتب الثقافية للنشر، الكويت، ۱۹۷۸، ل ۱۳-۱۴.
- (۱۱) الادب المقارن، ل ۹۸.
- (۱۲) الادب المقارن، ل ۱۳۸.
- (۱۳) نظرية الأنواع الادبية، ل ۳۴-۳۵.
- (۱۴) الادب المقارن، ل ۱۳۸-۱۳۹.
- (۱۵) هونه ری شیعر، ته رستۆ، وهرگیتانی: عه زیز گه ردی، خانه ی چاپ و په خشی ریتما، چاپخانه ی گهنج، سلیمانی، ۲۰۰۴، ل ۲۷.
- (۱۶) سه رچاوه ی پیتشو، ل ۲۸.
- (۱۷) سه رچاوه ی پیتشو، ل ۲۵.
- (۱۸) سه رچاوه ی پیتشو، ل ۸۹.
- (۱۹) ږه خنه سازی (میژوو و په ږه وی کردن)، د. کامیل حه سه ن به سیر، چاپخانه ی کوړی زانیاری، به غدا، ۱۹۸۳، ل ۲۴.
- (۲۰) نظرية الأنواع الادبية، ل ۳۶-۳۷.
- (۲۱) الادب المقارن، ل ۱۴۰.